

Małgorzata Sylwestrzak

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-9754-6514

Cztery historie Piotra Wajla, czyli o przeszłości w kontekście pamięci indywidualnej i pamięci zbiorowej

Najbardziej znana część twórczości Piotra Wajla (1949–2009) powstała we współautorstwie z Aleksandrem Genisem – dzięki ich współpracy pisarskiej ukazały się nie tylko prace literaturoznawcze¹, ale też książki, będące głosem trzeciej fali emigracji rosyjskiej². W połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku dochodzi jednakże do rozpadu znanego duetu – autorzy, których nazwiska w odbiorze czytelnicznym zrosły się w jeden dźwięk (Wajl-i-Genis), zaczynają tworzyć samodzielnie. Wajl publikuje zbiór esejów podróżniczych, zatytułowany *Гений места* (1999), a następnie tom dotyczący Rosji i krajów byłego Związku Radzieckiego – *Карта родины* (2002). W niniejszym artykule interesować mnie będzie problematyka związków historii i pamięci w drugiej z wymienionych książek.

Problematyka utworu *Карта родины* skupiona jest wokół pytania, czym była ojczyzna autora oraz co się z nią stało po rozpadzie ZSRR. Ze względu na podjętą tematykę (podróż eseisty-emigranta nie tylko w przestrzeni – przez

¹ Na przykład: *Родная речь*; *Современная русская проза*.

² Na przykład: *Потерянный рай*; *60-е: Мир советского человека*; *Русская кухня в изгнании*.

Rosję, ale także, w pewnym sensie, w czasie³) ważnym elementem treści książki jest pamięć – zarówno pamięć indywidualna autora, jak i pamięć zbiorowa. Poprzez pryzmat pamięci indywidualnej pokazywane są w utworze wydarzenia, które dotyczą rodziny autora oraz jego wspomnień, wrażeń, obserwacji. Pamięć zbiorowa jest natomiast tym medium przekazu informacji historycznej, które w esejach Wajla podlega procesowi analizy.

Trzy historie: pamięć zbiorowa – historiografia sowiecka – historiografia obiektywna

Jednym z najważniejszych problemów poruszonych w książce *Карта родины* jest widoczne w Rosji napięcie pomiędzy historią oficjalną a pamięcią. Przykład takiego rodzaju napięcia odnajdujemy chociażby we fragmencie utworu dotyczącym pobytu eseisty w Noworosyjsku. Odwiedzając położone nad Morzem Czarnym miasto, autor odkrywa, że w miejscu tym ważną część przestrzeni publicznej zajmuje upamiętnienie katastrof morskich:

Здесь, в 18-м, ставя заслон, ушла под воду черноморская эскадра. Мемориальный ансамбль обозначает место затопления каждого эсминца и транспортника, указывая направление и дистанцию в метрах. Дальше к Геленджику, у Кабардинки, утонул «Адмирал Нахимов». На белых мачтах укреплен циферблат – 23 часа 20 минут 31 августа 1986 года. Расстояние от берега не названо, но местные показывают: «Вон где буксир, чуть правее». В теплый летний вечер при освещенном берегу доплыть можно, даже не умея плавать⁴.

³ G. Czerwiński, *W poszukiwaniu nieistniejącej (już) ojczyzny. O „eseistyce reportażowej” Piotra Wajla*, [w:] *Przekraczanie granic w języku, literaturze, kulturze*, t. 1, red. E. Sternal, M. Chrzan, J. Burzyńska-Sylwestrzak, Wydawnictwo Uczelni Lingwistyczno-Technicznej w Świeciu, Świecie 2017, s. 117–133.

⁴ П. Вайль, *Карта родины*, Corpus, Москва 2011, s. 85. Wszystkie cytaty z tego utworu, zamieszczone w artykule, pochodzą z powyższego wydania. Kolejne cytaty opatrzone są skrótem KR oraz numerem strony.

Cytowany fragment, rozpoczynający się od przytoczenia informacji historycznych, dotyczy w istocie pamięci zbiorowej mieszkańców Noworosyjska. Zbiorowość, jak pokazuje autor, przechowuje w świadomości obydwu tragiczne wydarzenia (mieszkańcy pokazują przybyszowi miejsce katastrofy) i upamiętnia je poprzez utworzenie kompleksu memorialnego, stanowiącego „miejsce pamięci”⁵ noworosyjskiej społeczności. W dalszej części tekstu eseista przechodzi jednak do rozważań na temat bezrefleksyjności „pomnikowej” pamięci mieszkańców. Akt upamiętnienia i, co za tym idzie, zachowania danego wydarzenia w pamięci zbiorowej, nie jest połączony, według Wajla, z analizą historyczną⁶. Oznaczenie miejsca katastrofy z roku 1918 i zapisanie godziny zatonięcia „Admirała Nachimowa” na cyferblacie zostaje w tekście pisarza zderzone ze stwierdzeniem, że „нет ответа, почему пошли на дно сотни людей” (KR, s. 85). Pytanie o przyczyny tragedii, postawione przez Wajla, stanowi zarzut wobec oficjalnej historiografii sowieckiej oraz tej tworzonej po rozpadzie Związku Radzieckiego, gdyż nie dokonała jeszcze przewartościowania wiedzy historycznej. Zadaniem historii powinno być, wydaje się twierdzić autor, nie tylko odnotowanie faktu z przeszłości, ale przede wszystkim próba wyjaśnienia przyczyny dwóch wielkich katastrof. Odpowiedź, lakoniczną i niepełną, znajduje eseista u miejscowych: „»Да бардак потому что и глупость«, – говорят местные, уверенные,

⁵ *Les Lieux de mémoire*, t. 1–3, sous la dir. P. Nora, Paris 1984–1992 (t. 1: *La République*, 1984; t. 2: *La Nation*, 1986; t. 3: *Les France*, 1992). Koncepcja miejsc pamięci Nory odnosi się zarówno do miejsc w znaczeniu przestrzennym, jak i do reprezentacji medialnych, rytuałów oraz wierzeń, z którymi społeczność się identyfikuje i na bazie których buduje własną tożsamość. W tym wypadku „miejsce pamięci” rozumiane będzie w znaczeniu podstawowym – jako „miejsce, w którym się wspomina”, „miejsce wspominania” (taki przekład terminu *lieux de mémoire* Pierre’a Nory proponuje również Andrzej Szpociński w tekście *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, z. 4, s. 19–20).

⁶ Wajl zwraca tutaj uwagę na problem bezrefleksyjności upamiętnienia, analizowany skądinąd przez badaczy pamięci. James E. Young, w odniesieniu do tematu Zagłady wprowadza rozróżnienie „pamięci refleksyjnej” od „pamięci pomnikowej”. Ta ostatnia uwalnia, według badacza, społeczeństwo od „obowiązku pamiętania” (J.E. Young, *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holocaustu*, przeł. G. Dąbkowski, „Literatura na Świecie” 2004, nr 1–2, s. 267).

что это исчерпывающе” (KR, s. 85). Wajl sugeruje, że wersja wydarzeń, która przetrwała w świadomości zbiorowej mieszkańców Noworosyjska, nie została należycie zrewidowana przez historiografię – wskazuje na to sformułowanie „Нет ответа”, odnoszące się do białych plam historii oraz komentarz odautorski dotyczący „ludowego” wyjaśnienia przyczyn katastrofy („говорят местные, уверенные, что это исчерпывающе” – podkr. M.S.).

Sowiecka historiografia jawi się więc w utworze jako narzędzie ideologii, służące konstruowaniu pamięci zbiorowej i jednocześnie manipulujące tą pamięcią (nawet w okresie po pierestrojce). Eseista zwraca uwagę na ekspozowanie pewnych faktów przez oficjalną historiografię przy jednoczesnym przemilczaniu informacji niewygodnych politycznie. Problem ten powraca w nieco innym kontekście we fragmencie utworu dotyczącym Komsomolska nad Amurem⁷. W tym wypadku Wajl skupia się na wskazaniu niedomówień związanych z okolicznościami założenia miasta.

В 32-м к этому берегу пристали пароходы «Колумб» (держись, Америка!) и «Коминтерн», о чем свидетельствует местный Плимут-Рок – двадцатитонная глыба кварцевого диорита. Высадились те, кого вписали в анналы комсомольцами, хотя среди первостроителей комсомольцев-добровольцев было процентов сорок. Еще столько же – заключенных, остальные – вольнонаемные. Но кто считает: важно, что они построили. (KR, s. 186).

Problemem poruszonym w tym fragmencie jest dysproporcja dzieląca prawdę historyczną od historii oficjalnej. Zgodnie z logiką tej ostatniej Komsomolsk powinien być dziełem komсомолców. Tymczasem – zgodnie z przytaczaną przez autora statystyką – młodzież sowiecka stanowiła mniejszą część budowniczych. W trakcie prac budowlanych w dużym stopniu korzystano z siły roboczej więźniów, jednak informacja ta nie została zapisana w oficjalnej historii miasta. Praca historyków na temat udziału więźniów w budowie Komsomolska, pokazuje w przesyconym ironią komentarzu Wajl, została już wykonana – autor czerpie informację o rzeczywistej proporcji

⁷ Chodzi o esej *На проспекте утонул*.

komsomolców i więźniów z niezależnych od „wersji” sowieckiej źródeł. Tym niemniej ostatnie zdanie przytaczanego cytatu zapisane jest w czasie teraźniejszym: „kto liczy...” („кто считает”), sugerujące, iż proces prostowania wypaczeń historiografii zideologizowanej jeszcze nie został zakończony.

Problem napięcia pomiędzy historiografią a pamięcią, prezentowany przez Wajla, odnieść można do spostrzeżeń Jacquesa Le Goffa, autora książki *Historia i pamięć*⁸. Francuski uczony wyróżnia dwa rodzaje historii – „historię historyków”, czyli historiografię, oraz historię zapisaną w pamięci zbiorowej. Ta pierwsza sytuuje się w opozycji do historii utrwalonej w pamięci. Powinna ona dążyć do poznania i odkrycia prawdy historycznej. Pamięć to z kolei według Le Goffa medium stanowiące o żywotności historii w społeczeństwie, tyle że jest to medium zawodne, ulegające deformacjom i przekształceniom, za sprawą których informacja historyczna zostaje zatarta bądź zmieniona⁹.

W książce *Карта родины* „historia historyków” również zderzona zostaje z pamięcią zbiorową, tyle że relacje panujące pomiędzy tymi dwoma nośnikami wiedzy o przeszłości wyglądają nieco inaczej niż w rozważaniach Le Goffa. O ile w tekście francuskiego mediewisty historiografia stanowi nośnik prawdy historycznej, zaś pamięć tę prawdę może na różne sposoby zniekształcać, o tyle Wajl pokazuje opozycję pamięci i historii jako problem bardziej złożony. Pamięć zbiorowa w esejach emigracyjnego autora występuje zarówno jako nośnik „historii prawdziwej”, przemilczanej przez oficjalną historiografię (czego przykładem może być fragment dotyczący Noworosyjska), jak i twór podatny na propagandę, pamiętający tylko to, co zostało mu narzucone – takiego rodzaju cecha pamięci zbiorowej opisywana jest w części zatytułowanej *Соловецкая ночь*, gdzie przedstawiona została historia Sołowieckiego Łagru Specjalnego Przeznaczenia (Соловецкий лагерь особого назначения – SŁON)¹⁰.

⁸ J. Le Goff, *Historia i pamięć*, przekł. A. Gronowska, J. Stryczyk, wstęp P. Rodak, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

⁹ Ibidem, s. 171.

¹⁰ W ten rozdział wchodzi następujące eseje: *Бухта благополучия*, *Командировка Голгофа* oraz *Маленький человек короткого века*. Wajl opisuje tam wypieranie z przestrzeni monasteru na Wyspach Sołowieckich pamiątek historii łagru – poczynając od skromnego upamiętnienia ofiar (kamień z napisem „Соловецким заключенным”, umieszczony

Historiografia sowiecka i rosyjska, które Wajl analizuje w swoich esejach, to nie tyle przykłady „historii obiektywnej”, opartej, jak podkreślał Le Goff, o dokumenty, źródła i archiwa, lecz twory działające w oparciu o ideologię, manipulujące nierzadko danymi archiwalnymi. Wajl przeciwstawia więc nie tyle „historię historyków” – pamięci zbiorowej (tak jak czyni to Le Goff), ile historię historyków sowieckich – historiografii obiektywnej oraz pamięci. Ta ostatnia zaś (będąc, podobnie jak u Le Goffa, tworem dynamicznym i podlegającym ciągłym przemianom) raz ulega zideologizowanemu dyskursowi historycznemu¹¹, innym razem stawia mu opór w postaci własnej wiedzy lub interpretacji. U rosyjskiego autora istnieją zatem nie dwie, lecz trzy wersje historii: wersja „prawdziwa” (czyli historiografia jako nauka obiektywna), wersja oficjalna (sowiecka bądź postsowiecka historia zmanipulowana) oraz wersja zachowana w pamięci zbiorowej.

Historiografia w rozumieniu nauki obiektywnej przywoływana jest przez Wajla na kartach utworu w celu skrytykowania bądź ośmieszenia historiografii zmanipulowanej. Bardzo często przywoływana bywa również jako medium wykorzystywane w procesie obnażania niepełnej i zdeformowanej pamięci zbiorowej.

Wysiłek Wajla w książce *Карта родины* skierowany jest przeciwko pominięciu pewnych rozdziałów dwudziestowiecznej historii Rosji. Postawę autora potraktować można jako literacką reprezentację opisywanej przez Paula Ri-

z dała od głównej trasy zwiedzania, pomiędzy barakami), kończąc zaś na przeniesieniu wystawy o SŁON-ie na teren fabryki, znajdujący się poza murami monastyru.

¹¹ O historii i pamięci zbiorowej w kontekście ideologii zob. P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przekł. J. Margański, Universitas, Kraków 2007, s. 112–113. Ciekawe spostrzeżenia na temat włączenia nauk historycznych w służbę umacniania władzy w Związku Radzieckim zawiera także książka Michaiła Hellera i Aleksandra Niekricza (*Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, przekł. A. Mietkowski, Polonia, Londyn 1985). Autorzy pokazują, jak po przewrocie bolszewickim nacjonalizacji uległy stopniowo wszystkie dziedziny życia, włącznie z pamięcią i historią (t. 1, s. 5). O latach 1934–1936 piszą zaś, iż historia w tamtym okresie została „upaństwowiona i zrelatywowana” – „wydarzenia historyczne istnieją o tyle, o ile wspomina o nich Stalin i tylko w jego interpretacji” (t. 1, s. 242). „Nowa historia” Stalina – jak zauważają autorzy *Utopii u władzy...*, miała prowadzić przede wszystkim do likwidacji pamięci (t. 1, s. 245).

coeura praktyki przywołania (*rappel, remémoration*)¹². Przywołanie, stwierdza Ricoeur, jest wysiłkiem skierowanym przeciwko zapomnieniu. Badacz pisze: „szukamy tego, czego obawialiśmy się zapomnieć”¹³. Aktywne poszukiwanie, jakie podejmuje podmiot dążący do wydobycia z pamięci informacji, związane jest z napięciem intelektualnym, a zatem, jak dowodzi autor rozprawy historiozoficznej, bliskie jest arystotelesowskiemu przywołaniu poprzez wysiłek (*anamnēsis*)¹⁴. W przypadku Wajla ów akt anamnezy skierowany jest jednakże nie przeciwko ułomności własnej pamięci, lecz przeciw okaleczonej pamięci własnego narodu, pełnej luk i miejsc ocenzurowanych, niepotrafiącej zmierzyć się z własną przeszłością. Parafrazując słowa francuskiego filozofa, można powiedzieć, że Wajl poszukuje w historii Związku Radzieckiego wydarzeń, wobec których żywi obawę, iż zostaną zapomniane przez zbiorowość albo że będą dalej przekazywane w zniekształconej wersji. Postawa twórcza eseisty przypomina stanowisko Nadieżdy Mandelsztam, której *Wspomnienia* stanowią formę sprzeciwu wobec pamięci zbiorowej, ulegającej manipulacji ze strony ideologii totalitarnego państwa:

[...] я пишу эти страницы, хотя нам объяснили, что вспоминать те годы надо умеючи. Единственная разрешенная форма подобных воспоминаний – показ того, что человек в любых условиях остается верным строителем коммунизма и умеет отличать главное – нашу цель – от второстепенного – своей собственной искаленной и растоптанной жизни¹⁵.

Czwarta historia Piotra Wajla.

Pamięć indywidualna wobec wydarzeń historycznych

W poprzednich akapitach pisałam, w odniesieniu do rozróżnień dokonanych przez Le Goffa, o trzech typach historii, które wyodrębnić można

¹² P. Ricoeur, op. cit., s. 31–42.

¹³ Ibidem, s. 42.

¹⁴ Ibidem, s. 33.

¹⁵ Н. Манделъштам, *Воспоминания*, Издательство им. Чехова, Нью Йорк 1970, s. 305.

w tekście Wajla – historii jako nauki obiektywnej, historii zmanipulowanej (bądź przez sowiecką propagandę bądź przez postsowiecką politykę przemilczeń) oraz historii przechowywanej w pamięci zbiorowej. W tym miejscu chciałabym wprowadzić czwarty typ historii obecnej w eseistyce Wajla – historii zachowanej w pamięci indywidualnej, reprezentowanej w książce *Карта родины* przez pamięć autora.

Nałożenie na opisywaną przeszłość formuły własnych wspomnień zmienia niekiedy wydźwięk prozy Wajla. Wcześniej obserwowaliśmy, w jaki sposób narrator utworu uczestniczy w sporze pamięci z historią, stając nierzadko po stronie „historii historyków”, czyli historii jako nauki obiektywnej. W tych partiach tekstu, w których główną rolę odgrywa pamięć indywidualna autora, wykorzystywana jest strategia subiektywizacji narracji, podkreślanej w tekście wyrażeniami „pamiętam”, „zapamiętałem” itp. Dzieje się tak na przykład w jednym z fragmentów dotyczących wojny w Czeczenii, w którym narrator już w pierwszym zdaniu wprowadza perspektywę subiektywnego opisu wydarzeń odtwarzanych z własnej pamięci:

Среди чеченских картинок есть одна, с которой мне, вероятно, суждено оставаться до конца жизни. В тот день мы приехали в Шали в середине дня, а примерно с четырех селение стали накрывать очень плотно – плотнее, чем когда бы то ни было раньше (KR, s. 336).

Wprowadzając do narracji o Czeczenii perspektywę własnej pamięci, autor rezygnuje z próby opowiedzenia historii wojennej z pozycji obiektywnej. W tekście pod tytułem *Плен войны* nacisk położony jest raczej na osobistą percepcję wojny i obserwowanych tam wydarzeń. Eseista niejednokrotnie podkreśla nieobiektywność własnych obserwacji („трудно судить о правдивости...” – KR, s. 338), bądź zamienia opis samego wydarzenia opisem własnego uczestnictwa w wydarzeniu (widoczne jest to w szczególności we fragmencie dotyczącym snu pod ostrzałem, gdzie od obserwacji odpoczynku bojowników czeczeńskich autor przechodzi do własnych odczuć i przemyśleń na temat sytuacji, w której uczestniczy). W esejach o Czeczenii Wajl rezygnuje również z roli reportera (choć pełnił tam faktycznie funkcję reportera wojennego, o czym wspomina w swojej opowieści) – medium

informacyjnego obdarzonego większym zaufaniem niż na przykład podróżnik, turysta. Subiektywizowaną narrację Wajla o wojnie interpretować można w kontekście problemu świadectwa¹⁶ – autor rezygnuje ze statusu świadka na rzecz własnego uczestnictwa, które uniemożliwia „reporterską” narrację zobiektywizowaną. Postawa uczestnictwa sprzyja zaś emocjonalnemu zaangażowaniu w sytuację, co zresztą ma miejsce przy opisie rozmowy telefonicznej zakładnika Andrieja Żdanowa, prowadzonej za pośrednictwem użyczonego przez Wajla telefonu satelitarnego. Ponadto wprowadzenie do tekstu optyki pamięci indywidualnej przywołuje problem mylności i zmiennego charakteru wspomnień¹⁷. Autor, pisząc o własnych wspomnieniach danego wydarzenia, rezygnuje z obiektywizmu – zapamiętanie opisanej sytuacji nie oznacza, że była ona w obiektywnym wymiarze szczególna czy znacząca, a jedynie – że została ona wyodrębniona w pamięci autora spośród innych scen wojennych.

Innym przykładem wprowadzenia wymiaru pamięci indywidualnej w książce *Карта родины* jest przenikanie się w narracji perspektywy historycznej z dziejami rodziny pisarza. Opowiadana przez Wajla na końcu książki mikrohistoria rodzinna odnosi się do wydarzeń historii kraju. Umieszczenie dziejów rodzinnych pisarza na „mapie ojczyzny” zmienia zamysł książki – *Карта родины* przestaje być mapą pamięci zbiorowej o ZSRR,

¹⁶ Problem ten jest szeroko omawiany przez literaturę przedmiotu dotyczącą świadectw wojny i Holocaustu (zob. np.: R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*, przekł. J. Giebułtowski, Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, Warszawa 2007; A. Ubertowska, *Świadectwo – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holocaustu*, Universitas, Kraków 2007; J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady (o relacjach z getta warszawskiego)*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 1997; *Literatura polska wobec Zagłady*, red. A. Brodzka-Wald, D. Krawczyńska, J. Leociak, ŻIH, Warszawa 2000).

¹⁷ O problemie zmienności wspomnień i procesie ich formowania pod wpływem czynników zewnętrznych piszą również badacze pamięci. Zob. A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, przekł. K. Kończal, red. i posł. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013 (zwłaszcza podrozdział *Pamięć indywidualna*, s. 41–45); P. Ricoeur, op. cit. (rozdział *Ćwiczenie pamięci: używanie i nadużywanie*, s. 77–122); M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, przekł. i wstęp M. Król, PWN, Warszawa 2008, s. 128–156.

zaczyna zaś funkcjonować jako mapa pamięci samego autora. Dlatego też pojawiają się na niej miejsca mniej ważne z punktu widzenia historii Rosji, ważne natomiast dla samego autora. Przykładem takiego miejsca jest pogranicze turkmeńsko-perskie, skąd pochodzą przodkowie pisarza. Zabieg „subiektywizacji” obrazu mapy ojczyzny, czyli nałożenia na nią pieczęci historii jednostkowej, jest zamierzony i wynika ze sposobu rozumienia przez autora związku człowieka i historii. We wstępie do książki eseista na przykładzie własnej osoby prezentuje istotę ludzką jako byt historyczny, zależny od biegu historii:

Я родился в первой половине прошлого века. Так выглядит 1949 год из нынешних дней. Так время помещает тебя без спросу в эпос. Пространство – в историю. Москвич-отец с эльзасскими корнями и ашхабадка-мать из тамбовских молокан поженились в Германии, я родился в Риге, много лет прожил в Нью-Йорке, эти строки пишу в Праге. Важно, что все происходит почти без твоего участия (KR, s. 11).

W wizji Wajla historia i przestrzeń stanowią siły determinujące losy i działania człowieka. Najważniejsze życiowe wydarzenia (miejsce urodzenia, miejsce życia) nie przynależą do sfery ludzkich wyborów („все происходит почти без твоего участия”), lecz w dużej mierze determinowane są przez epokę, w jakiej człowiek się urodził oraz przez przestrzeń geograficzną. Wizja wpływu historii na człowieka bliska jest tutaj wizji prezentowanej w tekstach Andrieja Siniawskiego¹⁸.

W opisie własnej historii (tożsamej w dużej mierze z historią rodzinną¹⁹) autor umieszcza wydarzenia historyczne, takie jak kolonizacja Turkmenii dokonana przez Imperium Rosyjskie w dziewiętnastym wieku i przesiedlenie

¹⁸ Terc najdobitniej rozwija tę myśl w powieści *Dobranoc*, w której jednostka podporządkowana jest całkowicie biegowi wydarzeń. W życiu bohaterów książki dochodzi do ciągłego przeplatania się mikro- i makrohistorii (Zob. A. Woźniak, *Ułuda i cud. W świecie sztuki Andrieja Siniawskiego – Abrama Terca*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2004, s. 167).

¹⁹ Na temat wzajemnego przenikania się różnych form pamięci: pamięci indywidualnej, pamięci pokoleń z pojęciami szerszymi, jak pamięć zbiorowa i pamięć kulturowa zob. A. Assmann, op. cit., s. 39–57 (rozdz. *Cztery formy pamięci*).

tam mołokan, represje lat trzydziestych XX wieku (którym poddany był dziadek autora), trzęsienie ziemi w Aszchabadzie w 1948 roku (które przeżyła babka). Opis perypetii życiowych wujka poparty jest w tekście historią emigracji rosyjskiej do Persji w pierwszych dekadach istnienia Związku Radzieckiego, zaś historia związana z narodzinami ojca opowiadana jest w odniesieniu do ostatnich dni życia Lwa Tołstoja (ojciec Wajła urodził się w listopadzie 1910 roku). Taki charakter narracji – ukazanie własnego losu bądź losu rodziny na tle wydarzeń historycznych – cechuje wiele tekstów wspomnieniowych. Tym, co wyróżnia tekst Wajła spośród tego rodzaju utworów, jest jednak częste przesuwanie nacisku jego opowieści z „mikrohistorii” w stronę opisu „makrohistorii”, nie zaś odwrotnie. W opis własnej historii rodzinnej Wajł włącza na przykład dużą część historii ZSRR (Łotwa, Uzbekistan, Turkmenistan), co zresztą wyrażone zostaje w tytule rozdziału „autobiograficznego”: *Осколки империи: жизнеописание*. Tym samym autor przechodzi od opisu historii własnej rodziny do opisu historycznego, tyle że z położeniem nacisku na te sytuacje, które miały znaczący wpływ na dzieje jego rodziny. Opis ten, co należy dodać, pojawia się w kontekście przestrzennym, związany jest bowiem z sytuacją podróży²⁰. Autor wprowadza zapisy dotyczące historii rodzinnej

²⁰ Na narrację Wajła warto spojrzeć pod kątem teorii punktów widzenia, zaproponowanej przez Bertranda Westphala. Punkt widzenia autora można by określić jako allogeniczny, to jest łączący „zewnątrzną”, egzotyzującą opisywane miejsce optykę podróżnika oraz „wewnętrzną” optykę autochtona. Jako podróżnik narrator przejawia się w tym sensie, że w opisywanych przestrzeniach jest przybyszem, zwiedzającym. Niektóre miejsca odwiedzane są przez niego po raz pierwszy w życiu, są więc dla niego przestrzeniami egzotycznymi (na przykład Turkmenistan). Punkt widzenia autochtona przejawia się natomiast w pewnym zdomowieniu w opisywanej przestrzeni (nawet jeśli jest ona odwiedzana po raz pierwszy). Zdomowienie to jest wynikiem pamięci historycznej, pamięci o losach własnej rodziny, związanych z daną lokalizacją geograficzną. Przestrzeń ta staje w tym kontekście przestrzenią bliską, rodzinną. Zob. B. Westphal, *La Géocritique. Réel, fiction, espace*, Les Éditions de Minuit, Paris 2007. Na marginesie warto wspomnieć, że w twórczości autora zaobserwować możemy ponadto traktowanie przestrzeni jednocześnie historycznie i intertekstualnie (por. E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014, s. 71).

w połączeniu z opisem pobytu w przestrzeni, która związana była niegdyś z jego życiem lub z losami jego rodziny²¹. Przykładowo, opis własnej młodości spędzonej w Rydze pojawia się, z jednej strony, w kontekście sowieckiej (oraz wcześniejszej) historii miasta, z drugiej zaś – w kontekście zmian, jakie zaszły na Łotwie po odzyskaniu niepodległości. Przy czym opis dotyczący przeszłości (Ryga jako miasto hanzeatyckie, Ryga jako miasto sowieckie) ma równorzędną wagę z warstwą wspomnień osobistych. Tak skonstruowany jest na przykład fragment tekstu *Долгота Пузу* pod tytułem *Дом*, rozpoczynający się od przytoczenia historii osiedlenia rosyjskich wojskowych w Rydze w 1944 roku. Z tej perspektywy autor zaczyna opowieść o ryskiej kamienicy na ulicy Lenina 105 (obecnie: Brivibas Iela), w której spędził dzieciństwo²². Podobnie wygląda fragment utworu dotyczący Uzbekistanu²³ – wizyta na mogiłach przodków w Taszkencie staje się pretekstem do przybliżenia historii Uzbekistanu.

Owo przenikanie perspektywy memuarów z perspektywą podróżnika, powracającego do miejsc, z którymi związane są jego wspomnienia, prowadzi w tekście Wajla do powstania dystansu do własnej pamięci. Zderzenie obrazów zaczerpniętych z własnej pamięci z przestrzenią ujrzaną po latach, bądź

²¹ Miejsca opisywane przez Wajla w „autobiograficznej” części utworu potraktować można jako przykłady opisywanych przez Małgorzatę Czermińską miejsc autobiograficznych. Gdańska badaczka, posługując się terminem Nory *lieux de mémoire*, proponuje wyznaczenie oddzielnej kategorii miejsc pamięci, związanych z historią indywidualną (zob. eadem, *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 183–200).

²² W tym fragmencie Wajl posługuje się (podobnie jak wcześniej) perspektywą alloogeniczną, jednakże jego punkt widzenia bardziej zbliżony jest do perspektywy autochtona (czyli endogenicznej) – Ryga wydaje się być miejscem najbardziej oswojonym na mapie ojczyzny, związane są z nią osobiste wspomnienia piszącego. Jednakże do przestrzeni tej Wajl przybywa w roli podróżnika. W opisie współczesnego obrazu miasta wyczuwalne są również pewne przejawy wyobcowania piszącego – przestrzeń dzieciństwa („radziecka” Ryga) oraz przestrzeń odwiedzana („łotewska” Ryga) okazują się być przestrzeniami nie do końca tożsamymi. Por. B. Westphal, op. cit.

²³ Chodzi o fragment zatytułowany *Родительский вторник в Ташкенте* z eseju *Судьба барабанистика*.

z wiedzą zgromadzoną później, sprzyja weryfikacji tego, co zostało zapamiętane. Przykładem takiej weryfikacji może być opowieść Wajla o Rydze. Autor wspomina tam obraz miasta stworzony przez siebie w młodości („Рига была для меня и моего круга русским городом” – KR, s. 423), który zderzony zostaje z późniejszym postrzeganiem Rygi jako stolicy łotewskiej i europejskiej. W tym eseju autor dokonuje zabiegu odtworzenia własnej świadomości okresu młodości, zawężonej do kręgu rosyjskojęzycznych przyjaciół, znajomych rodziców oraz rosyjskiej szkoły, aby następnie zderzyć ją z wiedzą podróżnika, który po latach weryfikuje wiedzę zdobytą w młodości.

Świadomość kształtowania pamięci pod wpływem wiedzy późniejszej wyraża także fragment opisujący Michaiła Gorbaczowa:

Сейчас уже надо сделать над собой серьезное усилие, чтобы вспомнить, каков был Михаил Горбачев в дни того великого события – падения Стены. Не потому что память так слаба, а потому что позже разительно изменилось лицо российской власти (KR, s. 379).

Przytoczony fragment dotyczy problemu plastyczności pamięci. Według Ricoeura akt przypomnienia powiązany jest z działaniem wyobraźni – pamięć o jakimś wydarzeniu może nie tylko ulec zniekształceniu pod wpływem czasu, ale także zmieniać się może pod wpływem nowych informacji oraz wyobrażeń²⁴. Wajl pisze o trudnościach z odtworzeniem obrazu władzy rosyjskiej z okresu pierestrojki, który przyćmiony został przez obraz współczesny, czyli model władzy realizowany przez Władimira Putina. Pamięć indywidualna jest więc w tekście Wajla „słabszym” nośnikiem informacji niż zapis historyczny, gdyż ulega ciągłym modyfikacjom.

Sposób prezentacji wspomnień w utworze pokazuje uwrażliwienie piszącego na problem modyfikacji pod wpływem czasu informacji zapisanych w pamięci. Częste odwoływanie się w tekście autobiograficznym do wydarzeń epoki można więc interpretować dwojako. Po pierwsze, jako działania służące prezentacji wizji związku człowieka z historią, o czym była mowa wcześniej. Po drugie, jako metodę uwierzytelnienia wspomnień osobistych

²⁴ P. Ricoeur, op. cit., s. 71–75.

i rodzinnych. Autor, wpisując własną mikrohistorię w historię kraju, wykonuje gest uwiarygodnienia tego, co sam pamięta oraz tego, co zostało mu przekazane w historii rodzinnej.

* * *

Jak zatem wygląda zderzenie historiografii z pamięcią indywidualną i zbiorową w eseju Wajla? Wydaje się, że autor nie przyporządkowuje jednoznacznie prawdy historycznej oraz przekłamań historii któremukolwiek z wymienionych mediów przekazu wiedzy o przeszłości. Zarówno pamięć zbiorowa, jak i pamięć indywidualna przekształcają informacje za sprawą zapomnienia, propagandy, późniejszych wydarzeń. Historia w wizji eseisty również nie jest wolna od wypaczeń – zwłaszcza jeśli narracja historyczna tworzona jest pod wpływem ideologii. Wydaje się więc, że jedynym źródłem informacji o przeszłości, do którego Wajl odnosi się z zaufaniem, jest „historia historyków”. Ta jednak, jak obserwuje eseista, w jego ojczyźnie (nazwanej w utworze określeniem „страна Незнайки” – KR, s. 45) często przegrywa z wizją propagandową oraz z wersją zapisaną w pamięci zbiorowej.